

Kiefer (2000: 537) megállapítja, hogy az alárendelő összetételek közül a deverbálisok alaptagja örökölheti a kiinduló ige eseményszerkezetét, argumentumszerkezetét és vonzatkeretét. Ebben a tanulmányban ezt kiegészítjük azzal a megállapítással, hogy az ígéhez adjunktumszerűen társuló elemek öröklődése sincs kizárva. Azt állítjuk továbbá, hogy a produktív deverbális alaptagú összetételek alapján számos nem produktív összetétel is magyarázható, mert ezek is rendelkeznek olyan konceptuális kerettel, amelyből egy-egy tematikus szereppel jellemezhető magvonzat felbukkanhat előtagként. Egyrészt azokról a fővekről van szó, amelyek egy-egy lehetséges deverbális alaptag megjelenését blokkolják (Laczkó 2000: 321–322), másrészt ide tartoznak például a nem képzés útján létrejött reprezentációs fővekről is (Runner–Goldwater (2011: 220). Ezek mögött Broekhuis–Keizer–den Dikken (2012: 275–296) elemzését „felfejtve” feltételezünk egy metaigét, így értelmezve az összetételi előtagban felbukkanó elemnek általuk tulajdonított tematikus szerepet. Mindezt egy olyan globális keretbe ágyazzuk a jelzős összetételekkel egyetemben, amely szerint a főnév dependenseinek megjelenési igényét egy mondatszintű és egy szószintű szintaxis egymással szoros együttműködésben elégíti ki megfelelő pozíciók generalása révén.

Kulcsszavak: *alárendelő összetétel, jelzős összetétel, deverbális képzők, szemantikai argumentumok, hatáslánc*

1. A szóösszetétel fogalmának problémái

Mielőtt az alárendelő szóösszetételek szerkezetét bemutatnánk, illene tisztázni, mit is értünk szóösszetételen. Azonban ahogyan a konferencia címe is utalt rá, éppen ez okozza a legnagyobb problémát.

Az első példaszor (1) azt az intuíciónkat szemlélteti, hogy a szószerkezettől skálaszerű átmenet vezet az összetételekig.² Az (1b) egyértelműen szószerkezet – egy melléknévi jelző alkot egy főnévi csoportot a főnévi fejjel: egy olyan személyről van szó, aki egyrészt tanár, másrészt faluban él, illetve német nemzetiségű. Az (1c–c',e–h) példákban viszont a főnévi fej előtt főnévi módosító áll (NB: az (1g–h) példákban a *német* szó főnévként funkcionál, hiszen kicserélhető a *rajz* főnévre). Mivel a melléknévvvel szemben a főnév jóval ritkábban tölti be a főnévi módosító szerepét, ez a nem tipikus viselkedés máris gyanakvásra adhat okot, hogy vajon nem összetételi taggal állunk-e szemben. Az (1d)-ben pedig, bár a *német* melléknévként funkcionál, olyan esetet kívántunk szemléltetni, amelyben nem a megnevezett egyed származik német földről, hanem a fajta. Nem is világos, hogy miért szokás különírni a *német vizsla* fajtanevet (hasonlóan az *ír terrier* és a *dán dog* fajtanevekhez), miközben az (1d')-ben

¹ A szerzőket az OTKA NK 100804 *Átfogó magyar nyelvtan* c. projekt támogatta. A jelen tudományos közleményt a szerzők a Pécsi Tudományegyetem alapításának 650. évfordulója emlékének szentelik.

² Az (1a)-ban egy olyan semleges mondatklisé adunk, amelybe nemcsak az (1) példaszor főnévi szerkezeteit, de valamennyi további, mondatba nem foglalt főnévi szerkezetes példánkat be kell helyettesíteni (-*rÓl* raggal kiegészítve), amikor releváns a hangsúlymintázatuk. Befoglaló mondat nélkül ugyanis még a jól formáltságról sem lehet nyilatkozni, nemhogy a „megfelelő hangsúlyozásról”. Alapvetően két hangsúlyfokozatot különítünk el: a vesszővel jelölt (kezdőszótagi) hangsúlyozottságot a karikával jelölt (vagy később általában jelöletlen) hangsúlytalanságtól. Az (1c–c') példaszorban alkalmi jelöléssel – egy „kilences” idézőjellel – próbáljuk érzékeltetni, hogy a tulajdonnevet más artikulációval ejtjük, mint a melléknévi jelzőt (1b). Ami a szövegben említett skálaszerűséget illeti, a fejként szolgáló főnévi elem hangsúlyi státusza jelenti az elsődleges rendezési elvet, míg a szókapcsolat jellegére vonatkozó saját intuíciónk a másodlagosot – amelynek egzaktabb megfogalmazására majd az 5. szakaszban visszatérünk.

megnevezett szerszámfaját, illetve bútorfaját egybe szokás írni.

- (1) ● Szó szerkezet vagy összetétel?
- a. Még nem beszéltünk...
 - b. a 'falusi/'német 'tanárnőről
 - c. a 'Falusi/'Németh 'Kornélia 'tanárnőről
 - c'. a 'Falusi/'Németh 'tanárnőről
 - d. a 'német °vizsláról
 - d'. a 'francia°ágyról / 'francia°kulcsról
 - e. a 'Falusi/'Németh °családról
 - f. a Könyvhétre megjelent új 'Falusi/'Németh-°regényről
 - g. a 'német°tanárról / 'rajz°tanárról
 - g'. a 'német°vizsgáról / 'rajz°vizsgáról
 - h. a 'német°tanításról / 'rajz°tanításról

A szakirodalom az összetételek meghatározásához fonológiai, szemantikai, morfológiai és szintaktikai szempontokat is figyelembe szokott venni (Fejes 2005). Gyakori szempont, hogy a tipikus összetételben a szóhangsúly az első tagra esik, ahogyan a fenti (1d–h) példában is látható volt. A *barnamedve* fajelnevezésben például csak az első tagon van hangsúly (2a), míg jelzős szerkezetként a főnévi fej kötelezően hangsúlyt kap (2b).

- (2) ● Összetétel és szó szerkezet hangsúlyozása
- a. 'barnamedve, 'zöldkártya, 'fehérbor
 - b. 'barna 'medve, 'zöld 'kártya, 'fehér 'bor

A hangsúly mint kritérium – nevezzük a fonológiai szó követelményének – önmagában azonban nem alkalmas összetételi tesztnek. Ahogyan Fejes (2005: 22) megjegyzi, bizonyos dialektusokban megengedett az összetételi tagok fejének a hangsúlyozása is (pl. 'asztal'terítő), emellett vannak olyan szerkezetek, például a fenti (1e) típus, amelyeket nem az összetételek között szoktak számontartani, mégsem kerül hangsúly a főnévi fejre (Kálmán–Nádasdy (1994: 424) példája: a 'Nagy °család). Jelentéstani szempontból a transzparencia hiányát szokás emlegetni, amire majd antikompozicionalitásként is vissza fogunk utalni, azonban vannak olyan összetételek, amelyekben a tagok jelentéséből egyértelműen megadható az összetétel jelentése, pl. *özvegyasszony* (Fejes 2005: 26–30).

Az összetétel szakirodalmában leginkább a szintaktikai szempontokat szokás kiemelni (lásd pl. Kiefer 2000, 2009). Az érvek között szerepel az előtag módosíthatatlansága (3a), valamint az, hogy az előtag nem toldalékolható (3a"): azaz „csupasz főnév”, vagyis nem épít – a szintakták nyelvén szólva (pl. Bartos 2000) – NumP, PosP vagy pláne DP kategóriájú összetett szerkezetet (és ezzel párhuzamosan, csupaszágából adódóan, nem referál egyedre). Ez azonban nem jelenti azt, hogy az előtag ne viselhetne semmilyenfajta toldalékot. A (3b–e) példában olyan összetételek szerepelnek, amelyekben az előtag kötelezően esetragot visel; idiomatikus esetekben akár még tárgyragot is (3c) (vö. (3a".3)). Míg a (3b,c) esetében a rag megjelenése magyarázható azzal, hogy az összetétel feje deverbális főnév, és az eredeti igei szerkezet argumentumának esetragja megőrződik a deriváció során, a (3d,e) esetében ez nem megfelelő magyarázat. Ezek ugyan nem produktív típusok megtestesítői, de létező alakok, ebben a formában lexikalizálódtak (más toldalékkal azonban nem állhatnak).

- (3) ● Az összetétel előtagja nem módosítható
- a. utca-seprés /levél-írás
 - a'. *[[széles utca]-seprés] / *[[hosszú és rendkívül szenvedélyes hangú levél]-írás]

- a". *utcá-k-seprés / *level-eink-írás / *fog-at-mosás
- b. iskolá-ba-járás / has-ra-esés
- b'. *iskola-járás / *has-esés
- c. föld-et-érés / nagy-ot-hallás
- c'. *föld-érés / *nagy-hallás
- d. tej-be-rizs / *tej-rizs / *tej-et-rizs
- e. bolond-ok-háza / *bolond-ház

A szintaktikai szempontok között szerepel az ellipsis lehetősége is; ám mellérendelés esetén nemcsak mondat szintű egységek (4a), hanem – meghatározott körülmények között – összetételi tagok is törölhetők. Az (4b) példa hátrautaló, míg a (4b') előreutaló szóbelseji ellipsisre mutat példát Bánréti (2007: 135–144) alapján. Kenesei (2008) még azt is felveti, hogy nem a fonológiai szó a legkisebb egység, ami törölhető, hiszen akár egy képzett szó is részt vehet az ellipsisben, ahogyan ezt az általa kifogástalannak ítélt (4c) példa mutatja, így az ellipsis lehetősége semmiképp nem szerepelhet összetételi kritériumként.

- (1) ● Ellipsis szóösszetételben és képzett szavakban
- a. [a német ~~fiú~~ és a finn fiú] / [a német fiú és a finn ~~fiú~~]
 - b. [orvos- és egészségtudomány] / [ajtó- vagy kapuzár]
 - b'. [férfiingek és -nadrágok] / [szabálysértés vagy -követés]
 - c. [ajtó- és ablaktalan] ház

Láthattuk, hogy sem a fonológiai, sem a szemantikai, sem a szintaktikai szempontok nem elégségesek önmagukban a szóösszetételek egyértelmű meghatározásához. Ebben a tanulmányban ezért mi először fordított irányból indulunk el: két nagyon általános alaptípus tulajdonságaiból kiindulva általánosításokat fogalmazunk meg további típusokra vonatkozóan. Azt állítjuk, hogy összetételnek tekinthetők azok a szerkezetek, amelyekben a – kötelezően hangsúlytalan – fej egy produktív képzővel ellátott deverbális főnév, miközben az előtag az igei vonzatkeretből (vagy annak szabad határozókkal való kiterjesztéséből, ld. (5b)) a deriváció során megőrzött szintaktikai argumentumot testesíti meg. Az előtag ragozatlan (5a) vagy „örökölt raggal” ellátott (5a') csupasz főnév, vagy más szófaj (pl. határozói igenév) ragozatlan változata. Az ilyen N-N konstrukció tehát derivációs, argumentum–fej viszonyt jelenít meg. A példasorban megadott tematikus szerepek az igei vonzatszerkezetben elfoglalt szerepre utalnak; alaposabb tárgyalásukra majd a 3., „felülvizsgálatukra” pedig az 5. szakaszban térünk vissza. Úgyszintén az 5. szakaszban tárgyaljuk a fent megnevezett kritériumokat, amelyekre *fonológiai szó-követelmény*ként, illetve *antikompozicionalitásként* utalunk vissza.

- (5) ● Deverbális főnévi fejű összetételek
- a. 'hal_{Páciens}-pusztul-ás, 'ökör_{Páciens}-süt-és, 'sír_{Véggpont}-ás-ó, 'árvíz_{Természeti erő}-károsul-t
 - a'. 'víz-be_{Véggpont}-fűl-ás, 'falu-ra_{Véggpont} költöz-és
 - b. otthon *szül-és*, alva-*jár-ás*, alva-*jár-ó*, ütve-*fűr-ó*

A főnévi fejű összetételek azért lehetnek tipikus példányok az összetételre, mert univerzálisan is a leggyakoribbak. Guevara és Scalise (2009) 21 nyelvre kiterjedő vizsgálata alapján az összetételek 52,25%-a főnévi kimenetű. Mivel a deverbális fejű összetételek rendelkeznek egyértelműen azonosítható főnévi dependenssel, kulcsot adhatnak más összetételek szerkezetének megértéséhez is.

2. Az összetett szavak osztályozásának problémái

Az összetételeket a Bloomfield-féle klasszikus elmélet szerint legalább két csoportba szokás sorolni. Az úgynevezett endocentrikus összetételekben az alaptag a morfológiai, szintaktikai és szemantikai fej, amely a szerkezet jobb oldalán foglal helyet (Williams 1981: 284). Némi egyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy a (6a) példái azért endocentrikusak, mert a *diódaráló* tényleg egy daráló, az *angolszalonna* pedig egy szalonna. Ezzel szemben az exocentrikus összetételeknek nincs fejük, jelentésük bejósolhatatlan (6b).

- (6) ● Endocentrikus és exocentrikus összetételek
- a. *diódaráló*, *angolszalonna*
 - b. ⟨*vörösbecy*⟩, ⟨*széltoló*⟩, ⟨*farkas*⟩⟨*alma*⟩

Mivel az összetett szavak nem elenyésző része (kb. ötöde) exocentrikus, ezért néhány mondatban érdemes ezekkel is foglalkozni. Többen mutattak rá arra, például Štekauer (1998), hogy az exocentrikus szavak is szabályosak, csak fellelhető bennük egy metonimikus-metaforikus jelentésmozzanat. A *vörösbecy* esetében egy jellegzetes részlet metonimikusan jelöli a madarat, míg a *széltoló* kifejezést metaforikusan érthetjük egy emberre; a *farkasalma* esetében pedig a növény termésének alakja azonosítódik az almával, míg a *farkas* a növény mérgező voltára utal (6b). Mindebből az következik, hogy az exocentrikus összetételek jó része is elemezhető elsődlegesen azon szabályok mentén, amelyeket az endocentrikus összetételekre megállapítunk (Benczes 2005). Ezt a (6b) pontban a „metaforizálást” jelző speciális zárójelekkel kívánjuk szemléltetni. Az első két szó szabályos jelzős, illetve alárendelő összetétel, amelyek éppúgy „metaforizáció” bemenetűl szolgálhatnak, mint az olyan nem összetett szavak, mint az *egér* vagy a *disznó* (az szorulna magyarázatra, ha az összetett szavak nem metaforizálódhatnának). A harmadik szó pedig azt példázza, hogy annak sincs akadály, hogy a metaforizációs művelet kimeneteként előálló szavak lépjenek be az összetettségképzés műveletébe; az adott esetben lényegében a ‘mérgező növény’ jelzős szerkezet forr össze összetett szóvá.

Elegendő tehát a továbbiakban Bisetto–Scalise (2005) osztályozását követnünk, akik az előtag és a fej viszonya alapján az összetételeket alárendelő, jelzős és mellérendelő összetételekre osztják. Cikkünkben elsősorban az alárendelő összetételekkel foglalkozunk, de kitérünk a jelzős összetételek meghatározó tulajdonságaira is. A két összetételi műveletben azonos, hogy a főnévi fej előtt annak egy bővítménye jelenik meg. Ez lehet jelzői szerepre is alkalmas adjunktum, ilyenkor beszélhetünk jelzős összetételről (pl. *vöröshagyma*). Produktív képzős deverbális főnévi fejű összetételek esetében pedig vagy egy tematikus szereppel jellemezhető argumentum tűnik fel előtagként (5a–a') – az irányjelölő igekötőt is egy tematikus szereppel bíró bővítmény reprezentánsának tekintve (pl. *haza^{végpont}-költöz-és*, *ki^{kezdőpont}-költöz-és*), vagy az igei keret szabad határozókkal való kiterjesztéséből származó adverbium (5b).³ Azt figyeltük meg, hogy a fej előtti zóna mindkét típusban kétszer is – de nem többször – lehet kitöltve (pl. *léghondibe-kapcsolás*, *ál-kertész-lány*).

A nem szabályos deverbális fejű alárendelő összetételeknek két típusát különböztetjük meg.

Az egyik típusba olyan összetételek tartoznak, amelyeknek a feje egy deverbális főnév nem produktív képzős blokkoló alakja (Laczkó 2000: 321–322). Mivel például a szabályosan képzett *tanító* deverbális főnevet csak alsó fokú iskoláztatásban résztvevő nevelőre használjuk, a *tanár* alak blokkolóként jelenik meg a mentális lexikai rendszerünkben. Azt

³ Az alárendelő és a jelzős szerkezetek különbségét kiemelve Kenesei (2015: 71, 83) előbbieket „N-N” képletbe foglalható argumentum–fej szerkezetként említi, utóbbiakat tartva csak valódi (az ő jelölésével „N+N”) összetételnek.

állítjuk, hogy az ilyen fejű összetételek ugyanolyan szerkezettel jellemezhetők, mint a produktív deverbális fejű összetételek.

A másik típusba olyan összetételek tartoznak, amelyeknek a feje például olyan reprezentációs főnév (Runner–Goldwater 2011: 220), mint a *kép, film, történet, mese, regény*. Ezek mögött Broekhuis–Keizer–den Dikken (2012: 275-296) elemzését „felfejtve” feltételezünk egy metaigét, így értelmezve az összetételi előtagban felbukkanó elemnek általuk tulajdonított thematikus szerepet (a szerző például Ágens a reprezentáció létrehozójaként).

Az a fő tézisünk, hogy mind a produktív, mind a nem produktív derivációs alakok, mind a reprezentációs főnevek jelentéstartalmát a fejben megjelenő igei maghoz képest lehet definiálni (Jackendoff 2009).

3. Alárendelő összetételek

Elemzésünknek ebben a részében a thematikus szerepek elméletét felhasználva teszünk megállapításokat az alárendelő összetételekről (Komlósy 1992: 56–57). Bár az elmélet több ponton vitatható, hiszen nincs objektív leírásunk a valóságról, amelynek aztán a nyelvi kifejezéseket megfeleltethetnénk (Alberti 2015: 10), félformális leírásunkban egyfajta közelítő címkeként használjuk őket. A kognitív nyelvészet kiinduló elveivel egyetértve (lásd pl. Szilágyi N. 2016) úgy véljük, hogy az összetételben szereplő előtagok a fej körüli szemantikai hálóból válogatódnak ki. Ezt a hálózatot azonban részbenrendezettnek tekintjük, amelyben központi szerepet kap az okozás, hatás motívuma. Az okozás nyelvi kifejezőjét, az igét tartjuk a háló magjának (akkor is, ha nem deverbális az összetételi fej).

Az igék és metaigék köré kiépülő szemantikai háló természetéről az 5. fejezetben lesz szó. Ebben a fejezetben arra fókuszálunk, hogy ebből a szemantikai hálóból mely elemek jelenhetnek meg valójában összetételi előtagként. Ennek ugyanis nyelvspecifikus szabályai vannak, ezeket az ismert alapesetektől kiindulva vázoljuk fel. De melyek is az alapesetek? Induljunk ki a produktív képzőkből! A magyarban a deverbális képzők közül az *-As*, az *-Ó*, a *-(Vt)t* és a *-hAtnék* bizonyul termékenynek (Laczkó 2000, Szabó–Tóth–Alberti–Farkas 2016), és ezek mindegyike megjelenhet deverbális fejű összetételekben (7).

(7) • Produktív képzők összetételek fejein

- a. nép-irt-*ás*
- b. dió-darál-*ó*
- c. árvíz-károsul-*t*
- d. oroszlán-simogat-*hatnék*

A kimenetek, vagyis a fenti példasor főnévi fejei meghatározott alapjelentésekhez – és ezzel összefüggésben általában meghatározott thematikus szerepekhez – kötődnek.

(8) • Deverbális főnevek által kifejezhető jelentések

- a. esemény: *-As* (*futás*)
- a'. vágy vagy szükséglet (Alberti és Farkas 2016): *-hAtnék* (*ír/ásít-hatnék(om van)*)
- b. cselekvő (Ágens): *-Ó* (*író*)
- b'. eszköz (Instrumentum): *-Ó* (*daráló*)
- b".hely (tipikusan szabad helyhatározó): *-Ó* (*temető*)
- c. produktum (Páciens vagy Végpont): *-(Vt)t* (*felfedezett(je valakinek), sült-t*)

Azt állítjuk, hogy a fenti minta alapján a nem produktív képzős alakok és a reprezentációs (vagy más speciális csoportot alkotó) főnevek szerepei is megragadhatók (9).

Érdeemes észrevenni az alábbi példasorban, hogy nem ritkán az (idézőjelbe tett) szabályosan képzett potenciális alakok is léteznek a nyelvben, de más jelentésre lettek lefoglalva.

- (9) • Blokkoló alakok és reprezentációs főnevek jelentései párhuzamban a deverbális főnevekkel
- a. esemény („vadászás”: *vadászat*, „mérkőzés”: *meccs*, *parti*)
 - b. cselekvő („tanító”: tanár, „repülő”: pilóta)
 - b'. eszköz („csípő”: *csipesz*, „író”: *toll*)
 - b".hely („sütő”: sütőde, „tároló”: remíz)
 - c. produktum („sütött”: *sütemény*, „festett”: *arckép*)

A nyelvelsajátítás irodalma közvetlen bizonyítékokat szolgáltat mind a fenti jelentéstípusok általános és univerzális voltára, mind a deverbális és nem deverbális alakok összefüggéseire. Az egyéves gyermekek egyszavas mondatai, holofrázisai rokonságot mutatnak a fenti jelentésviszonyokkal, hiszen a baba számára tipikus élethelyzethez kötődnek. Egy egyszavas *apa* jelölheti az apa által végzett cselekvést, egy *autó* a cselekvés eszközét, az *oda* a játék helyét. Emellett a gyermek életében fontos a birtoklás és a kedvezményezett viszony (Kuncz 2007: 8–9). Bár a gyermekek nagyjából háromszor annyi főnevet használnak ebben a korban, mint igét, az adatok azt mutatják, hogy a gyermeket körülvevő világ tárgyainak, személyeinek megnevezése az adott tárggyal, személlyel kapcsolatos cselekvéshez kötődik. Végző soron tehát nem mondunk ellent a tényeknek akkor, amikor azt állítjuk, hogy a fenti viszonyok a cselekvéshez, és az azt kifejező igei maghoz képest ragadhatók meg.

4-5 éves kor körül a gyermekek szókinccse már meglehetősen gazdag, egyes adatok szerint 1600-2000 szót ismernek (Kuncz 2007: 9). Meixner Ildikó a szótanulási képesség felmérésére és a diszlexia-veszélyeztetettség felismerése céljából fejlesztette ki tesztjét, amelyben a gyermekeknek képek segítségével kell új szavakat megtanulniuk (Kuncz 2007). Ivaskó *et al.* (2016) kimutatta, hogy a gyermekek hibái között felfedezhetők a nem deverbális alakok deverbális főnévvel való helyettesítései is: a *lakat* szóról az egyik gyermeknek a *záró* – ebben a formában nem létező, de a produktív minta analógiájára létrehozott – főnév jutott az eszébe, míg másuk a *kefe* szó helyett a *kefélő* alakot használta. Afáziásoknál szintén figyeltek meg hasonló hibákat: *szájkosár* helyett például *szájbecsuktató* illetve *harapásgátló* alakokat hoztak létre a betegek (Ivaskó *et. al.* 2016). Tehát a fenti jelentések kifejezésére a gyermekek és az afáziások számára a legproduktívabb képzős alak szolgáltatják az analógiát, és akkor is képzős alakot produkálnak, ha az az adott nyelvben nem létezik (mert azt nem produktív képzős alak vagy speciális főnév blokkolja).

3.1. Az előtag: konceptuális argumentum

Az alaptagban kifejezett jelentés meghatározza, hogy az előtagként felvett elem milyen szerepet kaphat a bemenetül szolgáló igétől. A következőkben az egyes produktív képzőket sorra véve részletesen bemutatjuk, hogy maguk az előtagok milyen tematikus szereppel bírhatnak. Ezek után pedig a nem produktív, blokkoló alakok és a speciális főnevek viselkedését tárgyaljuk.

3.1.1. Produktív képző az összetétel alaptagján

A produktív képzős alakok esetében egyértelműen adódik, hogy a bemenetül szolgáló igét tekintjük kiindulópontnak, és az ige lehetséges vonzatait fedezzük fel az összetételi alaptagban. A produktív képzős alakok elemzését (Szabó–Tóth 2016) fejezetére építve

foglaljuk össze.

A leggyakoribb deverbális nomenképző az *-Ás*, és mivel tipikusan esemény jelentésű főneveket hoz létre, így a fej és az előtag között itt találjuk a legtöbb és legváltozatosabb szemantikai viszonyt. A (10) példasorban Kiefer (1993) alapján a lehetséges tematikus szerepekre hozunk példát.

- (10) ● Az előtag lehetséges tematikus szerepe *Ás*-képzős főnévi fejek mellett
- Ágens (!): *gyermek-sír-ás*
 - Természeti erő: *villám-csap-ás*
 - Páciens: *levél-hullás, ökör-süt-és*
 - Instrumentum: *áram-ellát-ás*
 - Végpont: *iskolába jár-ás*
 - Lokális: *vidéken él-és, ott-tartózkod-ás*
 - Páciens-Végpont: *táska-földre-dob-ás*
 - Páciens-Instrumentum: *usb-áram-ellát-ás*

Ahogy a (11) példasorban látszik, hangadást kifejező unergatív (Ágens alanyú intranszítív) igék esetén a megjelenő egyetlen argumentum nem tekinthető sem Páciensnek, sem tipikus Ágensnek. Nagyon kevés olyan igét ismerünk, amelynek alanszerű argumentuma összetételi tagként is megőrzik akkor, ha élő embert jelöl. Általában inkább állati hangadásra vonatkozó szavakat találunk a példák között, vagy – a tranzitívak esetén is – betegségre utaló kifejezéseket. Egyik esetben sem beszélhetünk intencionális ágensről (Kiefer 2000: 547–548).

- (11) ● Ágensi argumentum előtagként?
- gyermek-nevet-és / csecsemő-sír-ás*
 - a'. **gyermek-énekl-és / *csecsemő-mász-ás*
 - kutya-ugat-ás / macska-nyávog-ás*
 - fül-zúg-ás/has-csikar-ás/ hideg-ráz-ás*

Kiefer (2009: 533) egy harmadik típust is említ, amikor látszólag ágensi szerepű argumentum az előtagi főnév: *bolhacsípés, kutyaharapás*. Megjegyzi ugyanakkor, hogy különbséget kell tennünk az *-Ás* képzős főnevek jelentései között. Míg a fenti példák esemény jelentésű főnevek voltak, addig itt az esemény jelentés nem jöhet szóba. A *kutyaugatás* ugyanis értelmezhető *A kutya ugat* eseményt jelentő mondattal, a *kutyaharapás* azonban nem arra az eseményre utal, amikor egy kutya harap, hanem inkább a fenti (9c)-ben bemutatott produktumról van szó (NB: az *-Ás* képző blokkoló alakokat hoz létre a *szállás, lakás, rakás, hányás, kerítés* szavak esetében is). Kieferrel egyetértve megállapíthatjuk tehát, hogy tipikus intencionális ágens nem jelenhet meg előtagként sem intranszítív, sem tranzitív igékből képzett főnevek mellett. Az intranszítív unakkuzatív igék mellett felbukkanó argumentum Páciens⁴ vagy Természeti erő tematikus szereppel bír, összetételi tagként is így fordul elő (12).

- (12) ● Unakkuzatív igék Páciens és Természeti erő argumentuma az előtagban
- lomb-hull-ás / rózsza-nyíl-ás / nap-süt-és / hó-es-és*
 - villám-csap-ás*

A legtipikusabb szerep az összetételi tag számára a Páciensi szerep, különösen tranzitív igék esetében (Kiefer 2009). Ilyenkor a tárgyrag nem jelenhet meg az előtagon. Amikor mégis

⁴ A szintakták gyakran Témának nevezik ezt a szerepet, mi azonban a Pácienset használjuk.

megjelenik, akkor az előtag gyakran nem Páciensi szerepű, hanem Végpont (13c).

- (13) ● A tárgyrag általában nem jelenik meg az előtagon
- levél-ír-ás / újság-olvas-ás / tévé-néz-és
 - a'. *level-et-ír-ás / *újság-ot-olvas-ás / *tévé-t-néz-és
 - b. föld-et-ér-és

Ha a kiinduló igének a tárgy mellett más oblikvuszi bővítménye is volt, az oblikvuszi bővítmény ragtalan formában általában nem jelenhet meg az előtagban, kivéve, ha Instrumentum szerepű (lásd még Kiefer 2009: 529). Egyes esetekben a Páciens és az Instrumentum egyszerre is megjelenhet (14).

- (14) ● Oblikvuszi bővítmény általában nem jelenik meg az előtagban
- Juli vért ad Palinak.
 - a'. Juli vér-ad-ás-a
 - a".*Juli vért Palinak-ad-ás-a
 - b. bomba-támad-ás / gyermek-áld-ás
 - c. usb-áram-ellát-ás

Ugyanakkor több – főként idiomatikus – példát találunk arra az esetre, amikor az oblikvuszi bővítmény ragos formában előtagként funkcionál egy összetételben (15). Az előtagok tematikus szerepe ilyenkor Végpont vagy Lokális. A (15b–c) példákban a testrészt megnevező főneveknek birtokként kell megjeleníteniük egy azonosítható birtokos mellett (Kömlösy 1992: 216).

- (15) ● Esetragos előtagok: Végpont és Lokális szerepben
- rom-ba-dönt-és
 - b. arc-ra-borul-ás / térd-re-es-és
 - c. fej-en-áll-ás

Igekötős igék képzett alakjai általában nem állhatnak összetételek fejként, hiszen az igekötős ige argumentuma specifikus, az összetételi előtagok azonban csak nem specifikus pusztá főnevek lehetnek. Kiefer (2009: 536) szerint azokban az alakokban, amelyekben mégis igekötős igéből képzett főnév van a fejben, az igekötőnek a perfektívizáló funkción kívül más jelentésspecifikáló szerepet is kell tulajdonítanunk (16).

- (16) ● Igekötős igék mint az alaptagok bemenetei
- ér-el-meszesed-és / ár-ki-egyenlítő-d-és
 - b. kormány-át-alakít-ás / fa-ki-termel-és / újság-ki-hord-ás
 - c. *újság-el-olvas-ás / *film-meg-néz-és

Az -*ás* mellett a -*hatnék* képző is lényegében magára az eseményre vonatkozik (egész pontosan az arra irányuló vágyra). Ebben az esetben is változatos szemantikai viszonyokat találunk a fej és az előtag között. Az -*ás* képzős változathoz hasonlóan nem jelenhet meg az Ágens argumentum az előtagban (17).

- (17) ● A -*hatnék* képzős fejek és előtagjaik
- Páciens: orosz-lán-simogat-hatnék
 - b. Végpont: iskolába-me-hetnék
 - c. Lokális: hason-fek-hetnék

d Ágens: *férfi-ír-hatnék

A legtöbb *-hAtnék* képzős alakban is a Páciens jelenik meg előtagként. Az összetételek olyan vágyat denotálnak, amelynek prototipikus tárgya az előtagban kifejezett főnév segítségével ragadható meg (18). A (18d) példa azért különleges, mert a tárgyrag megőrződik a deriváció során, összefüggésben egyrészt az elidegeníthetetlen jelentéssel, másrészt a szerkezet fonológiai tulajdonságaival (az előtag egyszótagú). A szerzők anyanyelvi intuíciója egyébként érdekes jelenséget sugall: a *hajmoshatnék* alakot egy olyan fodrász esetében használnánk, aki más haját mossa, míg a (18d) változat azt a jelentést idézi fel, amikor az érdekelt személy a saját haját mossa.

(18) • *-hAtnék* képzős összetételek: Páciens az előtagban

- a. oroszlán-*simogat-hatnék*
- b. krimi-*olvas-hatnék*
- c. autó-*vezet-hetnék*
- d. haj-at *mos-hatnék*

Egyéb esetragok szintén megőrződnek az összetételi tagon *hAtnék*-képzős fej mellett, Végpont és Lokális szerepet betöltve (19).

(19) • Ragos főnevek előtagként *-hAtnék*-képzős fej mellett

- a. iskolá-ba *me-hetnék*
- b. fá-ra *mász-hatnék*
- c. has-on *fek-hetnék*

Az *-Ó* képzős alakok a cselekvőt, a cselekvés eszközét, illetve a cselekvés helyét nevezik meg, és mint látható, tipikusan a Páciens véve előtagnak (20).

(20) • *-Ó* képzős alaptagú összetétel

a. autó- <i>vezet-ő</i>	Ágens
b. tej- <i>iv-ó</i>	Lokális
c. fa- <i>fűr-ó</i>	Instrumentum

Összetételi fejként tipikusan a cselekvés tárgyát (20), eszközét, végpontját kifejező igei argumentumokat veszik maguk mellé előtagként (21). Mivel az összetett szó maga az igei keret Instrumentumára, illetve helyhatározójára utal, ezúttal az Ágens előtagként való megjelenésének nincs akadálya: a (21c) példában az előtag Ágens: a gyermek ezzel fűr, a színész itt társalog.

(21) • *-Ó* képzős fejú főnevek előtagjai

- a. Instrumentum: por(-ral)-*olt-ó*
- b. Végpont: ágy-ra-*jár-ó*, nap-ra-*forg-ó*
- c. Ágens: gyermek-*fűr-ó*, színész-*társalg-ó*

Oblikvuszi vonzatok ugyan ritkán, de megjelenhetnek az előtagban intranszitiv igék esetében. Az esetrag megjelenése lexikalizált: a (22a–b) példában kötelezően megjelenik, a (22c–d) példákban nincs jelen. Az *-Ás* képzőhöz hasonlóan leginkább az instrumentális rag az, ami eltűnik az összetételi előtagról, míg más szemantikus ragok – különösen Végpont és Lokális szerepű előtagokon – rendre megmaradnak. Ugyanakkor tranzitív igék esetében, ha a Páciens szerepű argumentum helyett az Instrumentum szerepel az előtagban, az esetrag újra

felbukkanhat (22).

(22) • Oblikvuszi esetragok -Ó képzős fejú összetételek előtagjain

- a. ágy*(-ra)-jár-ó
- b. ajtó*(-n)-áll-ó
- c. drog(*-tól)-függ-ő
- d. könyv(*-vel)-keresked-ő
- e. por-(ral)-olt-ó/ víz-zel-vág-ó

Az -Ás képzőhöz hasonlóan -Ó képzős alakokat is képezhetünk igekötős igékből. Az előtag ilyenkor Páciens, de lehet Végpont és Instrumentum is (23).

(23) • Igekötős igék -Ó képzővel

- a. fa-ki-termel-ő / család-fenn-tart-ó
- b. áram(*-mal)-el-lát-ó / iskola(*-ra)-elő-készít-ő

A -(Vt)t képzős főnevek eseménytípusok Páciens/Végpont szerepű résztvevőit jelölik. Előtagként a fej Természeti erő, Stimulus és Lokális szerepű argumentumai jelenhetnek meg (24).

(24) • -V(t)t képző összetételek alaptagján

- a. Természeti Erő: árvíz-károsul-t
- b. Stimulus: jazz-őrül-t
- c. Lokális: fej(*-en)-sériül-t

A -(Vt)t képzős főnevek másik lehetséges jelentése a tipikus, intézményesült esemény. Az ágensi előtagot tartalmazó alakok egyediek és lexikalizáltak, csak meghatározott esetragokkal fordulnak elő (25b).

(2) • Tipikus eseményt jelölő -(Vt)t képzős főnevek összetételekben

- a. Természeti Erő: nap-kelet-e, nap-nyug-t-a
- b. Ágens: posta-fordul-t-á*(-val), kutya-fut-t-á*(-ban)

3.1.2. Produktív képzőket blokkoló alakok az összetétel alaptagján

A produktív alakok mellett számos nem produktív képzőt fedezhetünk fel az összetételek alaptagján. Az alábbi táblázat a produktív képzős alakok néhány lehetséges blokkoló formáját tartalmazza. Ahogyan a produktív képzők esetében, itt is tipikus kimenetek az Eventualitást, az Ágenst, az Eszközt, a Lokálist és a Páciens-t vagy Végpontot kifejező alakok. Látható, hogy produktív képzők is felbukkannak blokkoló alakként, amikor nem tipikus szerepükben használatosak.

KÉPZŐ	KÉPZETT SZÓ	KIMENET SZEREPE
-Ó	ház _{Páciens} -avató	Eventualitás (-Ás főnevek blokkolói)
-At	elefánt _{Páciens} -vadászat	
-(A)tAl	áru _{Páciens} -behozatal	
-(od)AlOm	cigány _{Ágens} -lakodalom	
-Ály	Tűz _{Term.erő} -veszély	
-Ány	szezon _{Páciens} -nyitány	
-Ár	szén _{Páciens} -vájár	

-nOk	század _{Kedvezményezett} -írnok		
-Ász	kert _{Végpont} -építész, fa _{Páciens} -építész		
-Ás	város _{Páciens} -vezetés		
-Ás	ütő _{Páciens} -borítás	Instrumentum (-Ó főnevek blokkolói)	
-Ály	benzin _{Páciens} -tartály		
-Al / -Ál	doboz _{Páciens} -fedél		
-AttyÚ	víz _{Páciens} -szivattyú		
-ornya	olaj _{Páciens} -szivornya		
-Asz	ruha _{Páciens} -csipesz		
-ÓkA	dia _{Páciens} -nézőke		
egyéb blokkoló alakok	ács _{Ágens} -kalapács, asztalos _{Ágens} -furdancs		
-(O)dA	fánk _{Páciens} -sütőde		Lokális (-Ó főnevek blokkolói)
-Ás	legény _{Ágens} -lakás		
-ÓkA	baba _{Ágens} -járóka		
-ÓkA	gyermek _{Kedvezményezett} -mondóka	Páciens (-Vt) főnevek blokkolói)	
-Ány	puska _{Végpont} -töltény		
-é	Markó _{Ágens} -protezsé		
-mÁny	pék _{Ágens} /zab _{Páciens} -sütemény	Végpont (-Vt) főnevek blokkolói)	
-vÁny	fa _{Páciens} -faragvány		
-Ás	fa _{Páciens} -rakás		

1. táblázat. Produktív képzős alakok néhány blokkoló alakja

Tanulmányunk fontos tézise, hogy a blokkoló alakok ugyanúgy lehetnek összetételek alaptagjai, előtagként pedig a képzés bemenetét szolgáló ige vonzatkeretéből lép be egy elem. Azt állítjuk tehát, hogy a blokkoló alakok összetételek fejként nem viselkednek másként, mint a produktív képzős alakok, az összetételek mintázata a produktív alakok alapján levezethető. A *földrajztanár* összetétel elemzése során Kenesei (2015: 73) is ugyanerre az álláspontra jut, tehát a blokkoló *tanár* alak argumentumának kell tekinteni a *földrajz* előtagot.

Mint a fenti táblázat szemlélteti, az előtagok olyan thematikus szerepet vesznek fel, ami különbözik a teljes összetett szó thematikus szerepétől, de egyéb kizáró tényező nincsen – nem látszik kizártnak például az ágensi szerep sem (vö. 3.1.1.).

3.1.3. Reprezentációs főnevek, illetve más speciális főnevek

A reprezentációs főnevek (Runner–Goldwater 2011: 220) olyan főnevek, amelyek mögött egy igei jelentésmagot feltételezünk Broekhuis–Keizer–den Dikken (2012: 275–296) eljárása alapján, akik thematikus szerepekkel látják el ezeket az egyébként nem igéből képzett főneveket, amelyeket *story/picture* főnevekként említenek. Az általunk használt thematikus szerepekkel így adhatjuk meg ezt a „háttérigei keretet” – amelynek feltételezését jogosulttá teszi az, hogy a társadalomban élő, kommunikáló ember számára mennyire releváns a világról való reprezentációkészítés és -továbadás: EGY ÁGENS VÉGPONTKÉNT (VAGY PÁCIENSKÉNT) FELFOGHATÓ REPREZENTÁCIÓT HOZ LÉTRE EGY STIMULUSKÉNT FELFOGHATÓ SZEREPLŐRŐL BIZONYOS KEDVEZMÉNYEZETT SZÁMÁRA.

(26) • Reprezentációs főnevek összetételekben

- Chomsky_{Ágens}-könyv / Csontváry_{Ágens}-kép
- király_{Stimulus}-dráma / táj_{Stimulus}-kép
- lány_{Kedvezményezett}-regény
- Shakespeare_{Ágens}-király_{Stimulus}-dráma / Csontváry_{Ágens}-táj_{Stimulus}-kép

- e. Leiner Laura_{Ágens}-kamasz_{Kedvezményezett}-regény
- f. [?]kamasz_{Kedvezményezett}-állat_{Stimulus}-regény

Ebben a típusban sincs kizárva a kettős előtag (26d–e). Azt állítjuk, hogy a kettős előtagú összetett reprezentációs főnevekben csak a bemutatott sorrendiség lehetséges: az ágensi előtagot nem előzheti meg, a stimulusi előtagot pedig nem követheti a másik két szerep.

Nincs okunk arra, hogy eleve kizárjuk, hogy a nem képzés útján létrehozott főnevek más csoportjai mögött is tematikus szerepekkel jellemezhető igei jelentésmagot feltételezzünk. A „materiális artefaktumok” előállítás és felhasználása is életünk meghatározó eleme; így definiálhatjuk a metaigei keretet: EGY ÁGENS VÉGPONTKÉNT FELFOGHATÓ TERMÉKET HOZ LÉTRE EGY PÁCIENS FELDOLGOZÁSSA RÉVÉN BIZONYOS KEDVEZMÉNYEZETT SZÁMÁRA (27).⁵

- (27) ● „Artefaktum” főnevek összetételekben
- a. cukrász_{Ágens}-krémes, Gundel_{Ágens}-palacsinta
 - b. eper_{Páciens}-torta
 - c. Jókai_{Kedvezményezett}-bableves
 - d. menza_{helyhatározó}-leves

Számos más főnév is felfogható úgy, mintha „blokkolója” (vagy opcionális helyettesítője) lenne az adott jelentéstípusban szabályosan képzett valamilyen POTENCIÁLIS FŐNÉVI ALAKNAK. Ez mögött egy olyan igei jelentéshálózat hívódik meg, ami alapján mindenféle összetételi előtagot tematikus szereppel ruházhatunk fel, a 3.1.1. szakaszban bemutatott módon (28).

- (28) ● További „speciális” főnevek összetételekben
- a. Esemény: Fradi_{Ágens}-Vasas_{Ellenágens} meccs, kupa_{Végpont}-meccs (MEGMÉRKÖZÉS)
 - b. Ágens: repülőgép_{Páciens}-pilóta (VEZETŐ)
 - c. Instrumentum: böllér_{Ágens}-kés, hal_{Páciens}-kés (VÁGÓ)
 - d. Végpont: autóbusz_{Ágens}-végállomás (JÁRÓ)
 - e. Lokális: villamos_{Páciens}-remíz (TÁROLÓ)
 - e'. Lokális: 1. hulladék_{Páciens}-tároló
Lokális: 2. illatszer_{Páciens}-tár /
Lokális 2'. busz_{Páciens}-garázs
Lokális 3. villamos_{Páciens}-remíz

Azt állítjuk tehát, hogy a szabályos főnévképzés részét képező előtag-választási lehetőségrendszer nemcsak a blokkoló, de a „speciális” főnevek esetén is ugyanolyan módon működik. A (28e') sor egy példasorozattal szemlélteti ezt a tézist. Ami a (28e'.1.) példát illeti, kiinduló *hulladéktároló* példa még szabályosan képzett -Ó főnév, amelyben előtagként a *tárol* ige Páciense vétetett fel. A (28e'.2.) példában a *tár* főnév blokkoló alaknak tekinthető – nem abban az értelemben, mint amilyenben mondjuk egy potenciális *tárolda* szóalakot blokkolónak tekintenénk azáltal, hogy az -Ó helyett egy nem termékeny képző illeszkedik a *tárol* igére, hanem – abban az értelemben, hogy a *tár* abszolút tő is „meghívja” a

⁵ A (3d) példa (*tejberizs*) csak látszólag tartozik ebbe a csoportba, hiszen a *tej* egyik megnevezett szerepet sem töltheti be. Olyan jelzős összetételként tudunk számot adni róla (ld. majd a 4. szakaszt), amelyben a *tejbe tett rizs* jelzős szerkezet forr össze (hasonlóan mondjuk a {gyors vonat} → gyorsvonat) összetételképzéshez), azzal a speciális módosulással, hogy a -BA raghoz képest „semmi újat nem mondó” igenévi elem (*tett*) törlődik. Megjegyzendő a teljesség kedvéért, hogy azonosnak tűnő *seggrepacsi* kifejezést viszont alárendelő összetételként tudjuk levezetni, a *pacsi* mögött az *üt* ige hálózatát feltételezve (vö. *seggre üt*).

hangalakjával a *tárol* ige vonzatkeretét, ezáltal megnyitva az utat az ebben Páciensként szereplő elemnek, hogy előtagként felléphessen. Így értelmezhető az *illatszertár* összetett főnév. A (28e'.2')-ben a *garázs* főnév még erőltetettebben tekinthető egy -*Ó* főnév blokkoló alternatívájának, a szaknyelvi *garázsíroz* igealak révén. A 3.1.2-ben ismertetett felfogás szerint ennek a *garázsíroz* igének a Pácienseként léphet be a *busz* főnév a -*garázs* alaptagú összetételbe. Ugyanakkor esetlegesnek hat az, hogy egy nyelvi rétegben létrejött a *garázsíroz* igealak, aminek az analóg változata a *remíz* főnév esetében már nem játszódott le. Vagyis *remíz* igénk nincsen. A *garázs* is inkább mint járművek TÁROLÁSÁRA alkalmas hely neve határozza meg a lehetséges előtagokat, a *tárol* ige Páciensei köréből. A *remíz* főnév már csak ez utóbbi módon működik (lásd a 28e'.3 példát): aki egyáltalán ismeri ezt a szót, az azt asszociálja hozzá, hogy valamilyen járművek TÁROLÁSÁRÓL van szó – és ezzel a lépéssel jogosultság keletkezik a *tárol* igéhez kötődő szereptípusok használatára a *remíz* főnév mint alaptag előtagjaként, bármilyen morfológiai kapcsolat nélkül e szó és a *tárol* szócsaládjá között (28e).

A „speciális” és a blokkoló igék között tehát azt jósoljuk, hogy nincs is különbség az összetettség-alkotás tekintetében, mint ahogyan a blokkolók és a szabályosan képzettek között sincs. Így aztán jóval nagyobb szóállomány összetettség-képzési lehetőségei írhatók le a főnévképzés égisze alatt, mint azt korábban remélhettük.

3.1.4. Egy sajátos viszony: a birtoklás

Az utolsóként említendő összetétel-típusban is főnév főnévvel alkot egy konstrukciót. Itt azonban nem egy igei maghoz, hanem egy főnévhez tartozó szemantikai hálóból válogatódnak ki specifikus argumentumok. Legtípikusabb példáiban a fej relációs főnév, amelynek Laczkó (2009) alapján három csoportját különböztethetjük meg:

- a) rokonsági elnevezések (*apa*)
- b) testrészek (*kéz*)
- c) rész–egész viszonyt kifejező szavak (*közép*).

A relációs főnevek közül a rokonsági elnevezések nem alkothatnak összetételt szemantikai argumentumukkal (29c), de természetesen nincsen kizárva az összetétel lehetősége (29c'). A testrésznevek azonban gyakran állnak összetételek fejeként (29b'). A birtokviszony és a rész–egész természetesen nemcsak relációs főnévi fej mellett lehetséges, hanem igen gyakori összetételekben (29d). Kenesei (2015) ezeket az eseteket tartja a legvalódibb összetételeknek. Azért ebben a fejezetben tárgyaljuk ezt a viszonyt, mert a szám–személy egyeztetés miatt a birtokost is a fej (ezúttal azonban valóban a főnévi fej) argumentumának tartjuk.

(29) ● Birtoklás és rész–egész viszony összetételekben

- a. gyermek-*fej* / csirke-*láb*
- b. ház-*tető* / ceruza-*hegy*
- b'. ?asztal-*szél* / *asztal-*közép*
- c. *unoka-*nagymama* / *férj-*feleség*
- c'. milliomos-*nagymama* / kőműves-*feleség*
- d. rózsza-*szírom* / fa-*levél*

3.2. Az előtag a kiinduló ige egy szabad bővítőmánya

Mindezidáig olyan összetételekről volt szó, amelyekben valamiféle konceptuális argumentumot találunk az előtagban. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy a kiinduló ige

szabad bővítményei is felbukkanhatnak előtagként. A (30) példasorban a hullámvonal (‘~’) nem valamiféle transzformációs műveletet jelöl, hanem az összetétel lehetséges szemantikai kiindulópontját. Tehát ebben az esetben is az igei maghoz képest definiáljuk az összetételek jelentését.

(30) ● Az eredeti ige szabad bővítménye őrződik meg az előtagban

- a. [gyors-an úszik] ~ gyors-*úsz-ás*
- b. [al-va jár] ~ al-va-*jár-ás*
- c. [hát-on úszik] ~ hát-*úsz-ó*
- c'. [magas-ra ugrik] ~ magas-*ugr-ás*
- d. [tenger alatt jár] ~ tenger-alatt-*jár-ó*
- e. [kétszer sül] ~ kétszer-*sül-t*

A (30a) alapján elmondható, hogy az igei határozói szerkezet jelzőként jelenik meg a deverbális fej mellett, a határozói igenév azonban az összetételben is megőrzi toldalékát (30b). Az igei bemenet függvényében az esetragos határozó esetrag nélkül is bekerülhet az összetételbe (30c–c'). Némely esetben még névutós szerkezet is előfordulhat előtagként (30d).

4. Jelzős összetételek

Az összetételek másik típusában nem egy kiinduló ige valamely kötelező vagy szabad konceptuális bővítménye őrződik meg, hanem egy tetszőleges főnév jelzősorából rögzül egy elem az előtagban. Ilyenkor – az alárendelő esetekkel ellentétben – az előtag és a fej denotátuma ugyanarra az entitásra vonatkozik.⁶

Prototipikus esetben a főnév előtti jelzősorban melléknevek szerepelnek, méghozzá az alábbi sorrendben:

A melléknévi hierarchia a magyarban (Dékány 2011):

sorszámnév > tószámnév > méret > hosszúság > magasság > sebesség > szélesség > súly > hőmérséklet > nedvesség > kor > alak > szín > származás > anyag (?) + szubjektív értékelés („vélemény”)

Kérdés azonban, hogy mely elemek jelennek meg ezekből az összetettség-szerkezetben, és vajon szigorúan megtartják-e jelzői sorrendjüket.

Összetétel	A jelző típusa
elsőtiszt, öttusa, háromszög, félhold	Sor vagy tószámnév
nagyterem	Méret
rövidtáv	Hosszúság
(a pécsi) magasház	Magasság
gyorsvonat	Sebesség
szélessáv	Szélesség
nehézsúly	Súly
melegszendvics	Hőmérséklet

⁶ Felvetődhet a kérdés, hogy az alárendelő összetételre predesztinált deverbális főnevek vajon ki vannak-e zárva a jelzős összetételi lehetőségből, például azért, hogy ne adódjon többértelműség. Mint a *fafűrő* és a *gyémántfűrő* esete mutatja, ez nem így van: az előbbi összetett főnevet úgy értjük, hogy a megnevezett eszköz arra alkalmas, hogy fát fúrjunk vele, míg az utóbbi eszköz releváns része gyémántból van. Ez a minimálpár arra is alkalmas, hogy szemléltessük a kétféle denotációs mintát. A jelzős összetétel esetében az előtag ugyanarra referál, mint a teljes szó (magáról a fűrőről állítjuk, hogy gyémántból van). Az alárendelő összetétel esetében az előtag másra referál, mint a teljes szó (nem a fűrő van fából, hanem amit fúrni célszerű vele).

szárazjég	Nedvesség
újév, óbor	Kor
tojásparadicsom, csillaghal, kördiagram	Alak
barnamedve, vöröshagyma	Szín
svédsekrény, angolszalonna	Származás
frottírzokni, pamuting	Anyagnév
jótündér	Vélemény
író	Appozíció
nőíró	Appozíció
álkertészlány	Appozíció
asztalitenisz, házi feladat, faliszőnyeg	-i Attr

2. táblázat. Jelzős összetételek típusai

A táblázat azt igazolja, hogy a jelzősor mindegyik eleme felbukkanhat előtagként, azaz főnévi fejével összeforrva. A jelzős összetételek az összeforrasztás után újra jelzősíthetők, ilyenkor, és csakis ilyenkor, megszeghető a melléknévi hierarchia, mint ezek a példák mutatják: *kovácsoltvas franciaágy*, *habszivacs óriáspanda*, *a legnagyobb albán mini-tojásparadicsom*. Élesítve a hipotézisünket: a főnévi fej előtt egy vagy két melléknévi elem jelenhet meg előtagként – és ha kettő, akkor be kell tartaniuk a melléknévi hierarchiát –, ez viszont nem akadályozza annak, hogy az összetett szó (a belső felépítéstől függetlenül) jelzőket kapjon – ez utóbbiak között is betartva a melléknévi hierarchiát.⁷

A melléknév-hierarchia leginkább vitatott szereplője az anyagnév, amely egyrészt nem melléknév, hanem főnév, másrészt legközelebb áll a főnévi fejhez. Kenesei (2015) amellett érvel, hogy ezek nem valódi összetételek, hanem a főnévi módosítás esetei. Mi azonban azon az állásponton vagyunk, hogy a fent bemutatott hipotézis a melléknévi hierarchia kettős alkalmazásáról az anyagneves összetett szavakra is alkalmazható. Képzeljük például el azon sportolók esetét, akik így háborognak a szponzori pénzek nagyobb felét általában elsikkasztó és emiatt aztán túlzott takarékoságra kényszerülő versenybizottság ténykedésén: „Már megint *sárgaréz aranyérmeket* osztanak!”

Az anyagnéven kívül más főnévi elem is beléphet a jelzősorba. Elsőként az *-i* képzős főnévi előtagokról szólnunk röviden, amelyek a *való* és a *lévő*-szerkezetekkel párhuzamban jelzőként is felbukkanhatnak a névszói szerkezetben. Kenesei (2015) alapján az *-i*-t olyan elemnek tartjuk, amely megengedi főnevek számára a főnévi módosítás lehetőségét. Az *-i* szuffixummal ellátott alakok ugyanis más melléknévekkel ellentétben nem módosíthatók fokmérték határozókkal, nem fokozhatók és nem állhatnak predikátumként. Az anyagnévi és a névszói fej közé pedig beállhat *-i* képzős alak (lásd *gyapjú faliszőnyeg*). Kenesei álláspontját azonban ezúttal is kiegészítenénk azzal az általánosítással, hogy a melléknévi hierarchia kettős alkalmazhatóságáról javasolt hipotézis az anyagneves összetett szavakra is érvényes. *Asztali lámpa* és *asztalitenisz*, *házi pálinka*, *házi feladat* és *házibarát* – a helyesírás többékevésbé tükrözi a kompozicionalitás elenyészését: az egybeírás azt jelzi, hogy a konstrukció jelentését „már” nem lehet kiszámolni pusztán a tagok jelentéséből. Az *asztalitenisz* nem egy tetszőleges asztalon játszott változata a rendes tenisznek, hanem egy meghatározott asztalon aprólékosan definiált szabályok alapján játszott sport, mint ahogyan a *házibarát* szóban is többlet rejlik (célzás a ház asszonyához fűződő túlságosan is meleg viszonyra). Az összetételesítéssel persze nem véletlenül vagyunk bajban, mert nem fekete-fehér kérdés, hogy az imént emlegetett megjósolhatatlan többletjelentés megvan-e egy-egy esetben. A *lámpa* példáján bemutatva ezt: az *asztali* jelzőként fogható fel, ha az asztalomon álló konkrét

⁷ Vegyük észre, hogy e hipotézis predikciót nyújt arról, hogy bizonyos elemek jelzők vagy jelzői alárendelésből adódó előtagok-e. A *legnagyobb albán mini-tojásparadicsom* esetében például a *mini* előtagnak jóslódik, mivel más módon nem követheti ez a méretre vonatkozó kifejezés a származásra vonatkozó *albán* kifejezést.

lámpára mutatók, a szakboltban viszont a különlegesen kiképzett csodák részlege kiérdemelné az „asztalilámpák” feliratot, tekintettel a specializáció magas fokára, amit az *asztalitenisz* kapcsán emlegettünk.

A főnévi adjunktumok közül a betűszóként előforduló tulajdonnév is szerepelhet összetételben, akár betűszó formájában is. Ilyenkor a tulajdonnév morfoszintantikai értelemben pusztán főnévnek tud látszani, miközben képesek vagyunk referenciálisan érteni (31).

(31) • Tulajdonnév az előtagban

- a. *BTK*-dolgozó / **BTK*-i dolgozó
- b. (*Európa) *BTK*-dolgozó / (*Európa*) *bölcsészkar*i dolgozó

Az *BTK*-dolgozó kiegészítő eloszlásban van az *-i* képzős alakokkal (Kenesei 2015), referenciája egyedi. A Pécsi Tudományegyetem munkatársa tehát saját bölcsészkarának dolgozóit érti rajta, vagyis nem jól-formált a szerkezet a (31b) betűszavas formájában. A *bölcsészkar*i dolgozó esetében nincs ilyen feltétel, hiszen nem tulajdonnév van az előtagban.

Szót kell még ejtenünk egy különleges összetételről: az eredetileg mennyiséget jelölő, jelzőszerű osztályozószó úgy alkot összetételt eredeti fejével, hogy viszonyuk megfordul: a főnévi fej válik előtaggá. Az osztályozószavas összetételek lexikalizáltak, nem produktívak (32).

(32) • Osztályozószavas összetételek

- a. [két szem kukorica] / [két kukoricaszem]
- a'. [két szem cukorka] / *[két cukorkaszem]
- b. [két csapat gyerek] / [két gyerekcsapat]
- c. [két csepp vér] / [két vércsepp]
- c'. [két marék dió] / *[két diómarék]

5. Hatáslánc alapú lexikai-szemantikai hálózatok társítása fázis alapú szintaktikai fákkal

Mint a 3. szakasz elején utaltunk rá, a tematikus szerepek elvi és gyakorlati problémákkal terhelt elmélete helyett egy egzakt kalkulációkon alapú hatáslánc-elméletre is felépíthetjük az 1-4. szakaszban bemutatott összetettség-elméletünket. Arról a hatáslánc-elmétről van szó, amit a kolozsvári kötetekben már kétszer is volt alkalmunk ismertetni (Alberti 2013, Farkas 2015), az alábbi 1. ábrán látható polaritásos hatáslánccsaládon szemléltetve a teóriát. A lényeg abban áll, hogy egy igető összes képzett változatának összes vonzatszerepét egyetlen részbenrendezett struktúrába tudjuk beállítani bizonyos tesztek alapján, ahol a rendezés mögött lényegében világbeli hatásmechanizmusok nyelvi leképeződése áll: melyik szereplő mely szereplőkre hat. Aki például *ásat*, az hat az *ásó* emberekre, akik a földdel küszködnek, abban például egy gödröt *kiásva*, amelybe kincseket *ásnak el*.

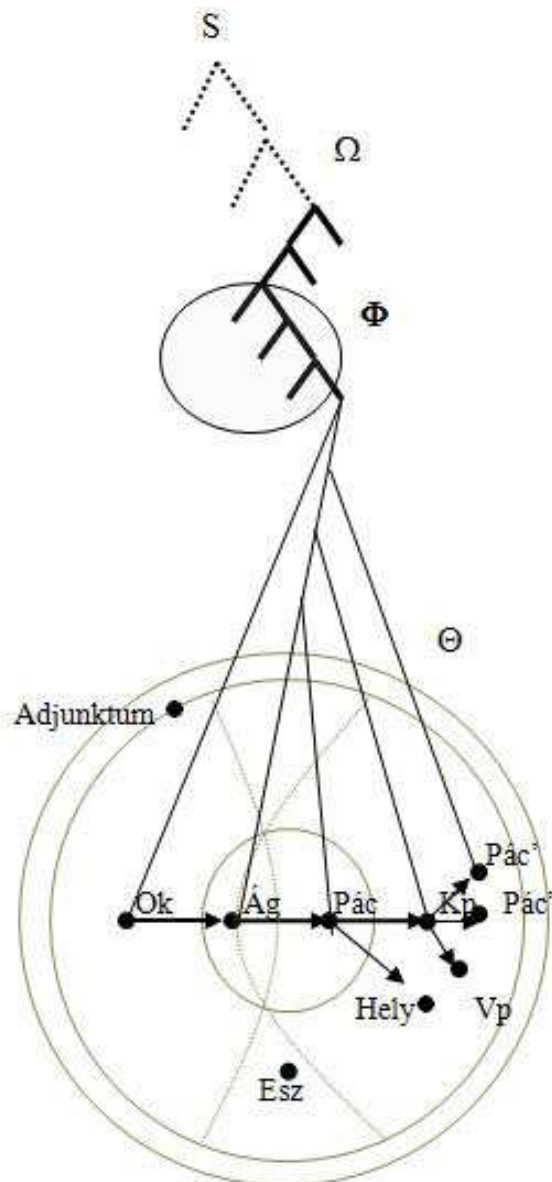
Mindez elsődlegesen a 3. szakaszban a deverbális főnévképzésen keresztül megragadott alárendelő összetétellel hozható kapcsolatba, mégpedig az alábbiakban felvázolt globális megközelítés révén.

Amennyiben egy főnévi fej szabályosan képzett deverbális főnév vagy annak blokkolója vagy „speciális helyettesítője”, akkor a mentális lexikonunkból elő van hívva egy igei tő annak hatáslánccsaládjával együtt. E lexikai-szemantikai hálózatból (pontosabban annak egyfajta általános kiterjesztéséből) kijelöl az adott főnévi fej egy elemet. Az *ásató* -*Ó* főnév például az ábrán (kényelmi okokból) Ok(ozó) címkével azonosított szereplőt, míg az *ásás*

főnév az eventuális (avagy Davidson-féle (1967)) argumentumot. Alaptézisünk szerint a nyelv azt a szabadságot biztosítja nekünk, hogy a fejhez nulla, egy vagy két hálózatbeli szereplőt kiválasszunk előtagnak egy szóbeljei szintaxis szabályai szerint, további (elvileg korlátlanul sok) szereplőt pedig a mondatszintaxis – vagyis egy szavakat összefűző rendszer – szabályai szerint illesszünk a fejet tartalmazó szóhoz, jelzőként társított elemek mellett, azokkal akár össze is keverve. A *kalózvezér örökös kincs-elásathatnékja* főnévi szerkezetben például a *kincs* és az *el (a gödörbe)* elemek két hatáslánccsaládbeli szereplőnek a „belső szintaxis” szabályai szerinti beillesztését szemléltetik, a *kalózvezér* birtokosi pozíciója egy „külső szintaxis” generálta hely szintén egy hatáslánccsaládbeli szereplőnek, míg a *nem* a hatáslánccsaládból származó *örökös* jelző szintén egy „külső szintaxis” generálta helyen áll.⁸

Ahogy azt már korábban megírtuk (Alberti–Farkas 2015: 4. szakasz), Lohndal (2012) hasonló argumentumszerkezet-családi burjánzások áttekintését követően szintén arra jut, hogy egyszerűen értelmetlen a kérdés egy adott ige esetében: „hány vonzata van?”, vagy „milyen a vonzatszerkezete?”, és levonja a következtetést, hogy a lexikai szemantika és a szintaxis között nem az a triviális kapcsolat áll fenn, amit korábban szokás volt feltételezni. Tehát nem abban áll ez a kapcsolat, hogy „érkezik a régens a maga vonzatszerkezeti igényével”, és belép egy ezt éppen kielégítő szintaktikai szerkezetbe. Az argumentumstruktúrák kora lejárt! – hirdeti Lohndal (2012) cikkének címében. Lazább kapcsolatot, gazdagabb szemantikát, a szintaxis számára szabadabb megnyilvánulást feltételez. Az imént felvázolt megközelítés tehát nem más, mint e szintaxis-felfogás integrálása az argumentumszerkezet-elméletünkkel (Alberti 2013, Farkas 2015).

⁸ Mint Kenesei (2015: 80–83) kétértelmű példája, az *Egyiptom líbiai támadása* szerkezet szemlélteti, a „külső szintaxis” a birtokosi helyen kívül az *-i* képzős jelzők (4. szakaszban bemutatott) helyét is „felajánlja” a hatáslánccsalád bizonyos tagjainak a megjelenítésére, a fej mögötti komplementumzónán kívül (vö. *a kincs elásása egy jó mély gödörbe*).

1. ábra. A *ás* igető polarításos hatáslánccsaládja egy ráilleszkedő grohmann-féle háromtartományos mondatszerkezettel

A finomabb részleteket például a fáziselmélet elegáns Grohmann-féle (2003) modellje alapján dolgozhatjuk ki, ami egy tagmondat nagyságú/jellegű egységben (legfeljebb) három pozíciót javasol egy összetevő számára alulról felfelé haladva a szintaktikai fában: először egy Θ -val jelölt tartományban azonosítja/ellenőrzi egy pozíció a tematikus szerepét, majd egy Φ -vel jelölt tartományban a formai (morfoszintaktikai) jegyeit (pl. egyeztető és esetragok), végül egy Ω -val jelölt tartományban az információszerkezeti funkcióját (pl. topik vagy fókusz).

I. Mint az ábra mutatja, azt állítjuk, hogy a tematikus tartomány ágrajzi terminális (azaz levél-) csomópontjai egy hatáslánccsalád szereplőjéhez illeszkednek. Vagyis az Okozó tematikus szerep pozícióhoz társítását úgy ragadjuk meg, hogy a részbenrendezett szemantikai hálózat egy jellegzetes pontját – ahonnan indul a hatás – odarendeljük egy szintaktikai pozícióhoz, összességében a Θ -tartomány levélcsoomópontjait a hatáslánccsalád egy lineárisan rendezett részletéhez rendelve.

II. Az összetevők morfoszintaktikai ellenőrzését a Φ -tartományban olyan absztrakt

nyelvfüggetlen módon képzeljük el, amilyen mellett Sigurðsson (2009: 23,42,48) lándzsát tör. Sigurðsson arra keres magyarázatot megidézett cikkében, hogy hogyan lehet az, hogy egyes nyelvekben a centrális (alany és tárgy) funkciókat jóformán csak a szórend különíti el a többi grammatikai funkciótól, míg más nyelvek elképesztően bonyolult egyeztetési és esetadási „rituálékat” társítanak a centrális funkciókhoz. Arra jut, hogy e „rituálék” részletei a szintaktikai komponens számára teljesen irrelevánsak, és csak abban a Transfer nevű (szintaxis–fonológia) interface-műveletben játszanak szerepet, ami egy-egy nyelv történeti véletlenek során kialakult finom szövevényéről hivatott számot adni.

A mi hatáslánc-elméletünk nyelvére lefordítva ez így ragadható meg: a szintaktikai Φ -tartományban egy pozíció egy odamozgatott összetevő esetében azt azonosítja/ellenőrzi, hogy (i) (a szakasz elején bevezetett értelemben) külső vagy belső⁹ szintaktikai kapcsolódása van-e a szintaktikai fejével („alaptagjával”), és azon belül (ii) centrális funkciójú-e (durván szólva: igének alanya vagy tárgya-e, főnévi fejnek birtokosa-e, szón belül jelöletlen-e), vagy sem (ez utóbbi esetben úgy tekintjük, hogy a mentálisan tárolt szemantikai hálózatból „hoz” jelentéses appozíciós vagy esetjelölést). Az már a Transferre tartozik, hogy az adott nyelvben a centrális funkciók univerzális megkülönböztetésének a feladatát döntően a szórend vagy egy virtuózan komplex morfológiai rendszer látja-e el.

III. Az információstruktúráért felelős Ω -tartományról a későbbiekben lesz érdemleges megjegyzésünk.

Vajon van-e külső – jelentéstani vagy hangtani – elkülönítő kritériuma a szóbelseji és a külső szintaxisnak? Az 1. szakaszban kissé borúlátóan nyilatkoztunk mind az antikompozicionalitási, mind a fonológiai szóra vonatkozó követelményről mint potenciális jelentéstani, illetve hangtani kritériumról. Az alábbiakban ezek szerepét fogjuk tisztázni a szakaszban felvázolt koncepción belül.

Az idiómák (33a) léte egyfelől, míg a kompozicionálisan értelmezhető (egy vagy akár több vonzat megjelenéséért felelőssé tehető) igekötők (33a') léte másfelől egyértelművé teszi, hogy a szó mint egység semmiképpen nem azonosítható a maximális antikompozicionális egységgel. Kézenfekvő, hogy az idiómákat a mentális lexikon több szó alakjában realizálódó, összetett (akár mondatnyi) szintaktikai egységként kiválasztható és szintaxisba illesztendő egységének tekintsük (33a). Az antikompozicionális egység tehát lehet jóval nagyobb, mint egy szó. Ugyanakkor a kompozicionális jelentésadalékú igekötő szónál kisebb egységnek tekinthető; pontosabban az ilyen igekötő az általa hozott vonzatokkal olyan sajátos konstrukciót alkot, amelynek egyes részei más konstrukciók részeivel közösködnek egy-egy szón belül.

Mindazonáltal az 1. szakasz (2) példájában bemutatott minimálpárok – tehát az a tipikus eset, amelyben egy melléknév jelzőként kompozicionálisan (pl. *zöld kártya*), szóbelseji előtagként pedig antikompozicionálisan (pl. *zöldkártya*) járul egy főnévhez – a 4. szakaszbeli fejtegetésekkel együtt olyan következtetéshez vezet minket, miszerint bizonyos összetettség-létrehozó szintaktikai műveleteknek kötelező velejárója – vagyis esetükben szükséges feltétel – az antikompozicionalitás. A jelzői összetételeket tipikusan a lexikonban tároljuk az adott belső szintaktikai szerkezettel és specifikált többletjelentéssel, de nem zárjuk ki eleve, hogy aktuálisan is létrehozhatunk ilyen struktúrájú szavakat, ez esetben a hallgatóra bízva, hogy kitalálja a beszélő által sejtetett többletjelentést.

(33) ● Az antikompozicionalitás követelményét érintő jelenségek

- a. Vendelnek 'már 'bottal üthetjük a 'nyomat. / 'Áll a 'bál!
- a'. 'Kislattyogott a 'boltból. 'Átslattyogott a 'hídon 'Budáról 'Pestre.
- b. Egy nap alatt 'három 'kút 'meg^oásása nem könnyű.
- b'. *Egy nap alatt 'három-'kút-(^omeg)^oásás nem könnyű.

⁹ A sematikus ábrán a bekarikázott résztartomány a belső szintaxis működési területére utal.

- c. A ['kút^oásást] általában jól megfizetik.
- c'. A ['megásását ^oannak ^oa 'mély 'kútnak] igazán jól megfizették.
- d. *A ['kút 'ásását] általában jól megfizetik.
- d'. *Az ['ásását 'kútnak] általában jól megfizetik.

Ami az alárendelő összetételeket illeti, azt állítjuk, hogy még a legszabályosabb változatuk esetében is megjelennek olyan szemantikai tényezők, amelyeket tekinthetünk az antikompozicionalitás sajátos megnyilvánulásainak. A (33b-b') minimálpár azt szemlélteti, hogy a külső szintaxis generálta birtokosi pozícióban szerepeltethető főnévi kifejezést általában nem lehet belső szintaxis generálta előtagi pozícióba helyezni. Sajátos munkamegosztás van a kétféle pozíció között: míg az előtagi pozícióba (nem egyedített entitásra referáló) csupasz főnév kerülhet (33c), addig a birtokosiba „kifejlett” főnévi szerkezet (33c'), egyetemben a posztnominális komplementumzónával (33d-d'), amelynek a pozícióért nyilván szintén a külső szintaxis a felelős. Az előtagi pozícióhoz kötődő szemantikai korlátozásban és az ezzel szoros összefüggésben álló, az összetett szó egészének jelentésére vonatkozó gyakran emlegetett intézményesültségi feltételben az antikompozicionalitási követelményt ismerhetjük fel.

Az iménti bekezdésben felmerülő munkamegosztás a külső és a belső szintaxis szerepének értelmezésében a szintaxis és a mentális lexikai hálózatok kapcsolatának érdekes, totálisan globálisan felfogását teszi lehetővé. Egy szintaktikai fa Φ -tartományának pozícióit számtalan (persze univerzális és nyelvspecifikus korlátozásokkal csökkentett számú) módon hozzá lehet rendelni az adott szemantikai hatáslánc-hálózatnak a Θ -tartomány által kiválasztott lineáris részletéhez. Egy adott hozzárendelés megszabja, hogy

- I. igei vagy főnévi (vagy más) szerkezetet írunk-e le, és
- II. az eventualításra, vágyra, humán szereplőre vagy másfajta szereplőre referál-e (tehát mi kapja a predikatív funkciót), továbbá hogy
- III. a fejjel mely hálózatbeli szereplők nyelvi leírása fog (ragozottan vagy ragozatlanul) előtagként kapcsolódni a belső szintaxis valamely szabálya alapján, és
- IV. melyek fognak a külső szintaxis generálta pozíciókba kerülni (ragozottan vagy ragozatlanul).

Az I-II. pontbeli választás erősen befolyásolja, hogy a szereplők milyen megjelenítést kaphatnak (III-IV.), vagyis a Θ -tartomány által kiválasztott hatásvonal szereplői közül melyik milyen magas referencialitási fokon reprezentálódik, beleértve ebbe az eddig még szóba nem került implicit (hangalak nélküli) fokozatot is. Az implicitseget és az szóbelseji „csupasz” szereplő-megjelenítést ebben a felfogásban nem egy grammatikai kényszerből adódó teljes vagy részleges argumentum-elnyomásnak látjuk, hanem a beszélő lehetőségének, hogy minden szereplőről annyit mondjon, amennyit kíván. *Megkezdődött az ásatás* – aki ezt mondja, az készakarva nem közli hallgatóival (legalábbis ebben a mondatban), hogy ki ásat kikkel mit. Az is előnye e felfogásnak, hogy miközben pontosan meg van ragadva, hogy a hatáslánccsalád sokféle hatásvonalának sokféle nyelvi megjelenítése között mi a (morfo-)szintaktikai és a szemantikai kapcsolat, fel sem merül az a nehéz kérdés, hogy melyik változatot melyik másikból kellene levezetni.

Térjünk most vissza az 1. szakaszban említett aggályokra!

A fonológiai szóra vonatkozó követelményt (hogy egyetlen kezdőszótagi hangsúly legyen) – ezen aggályok ellenére – a belső szintaxis által létre hozott szó karakterisztikus intonációs mintázatának tartjuk, ami a szót generáló szintaktikai szabály velejárója. A (34a) példasorban tehát a hangsúlyjelekkel ellátott három morfémapárt –függetlenül az esetenként más szempontokat (például a ragórzést) előtérbe helyező helyesírási hagyományoktól – szónak minősítjük. Ami az említett aggályokat és az azokat megalapozó ellenpéldákat illeti, arra hívjuk fel az olvasó figyelmét, hogy az e szakaszban felvázolt koncepciónk szerint a

belső szintaxist nem tekintjük olyan működési területnek, amelyhez önálló „kiolvasási” (avagy Transfer) fázis tartozik, hanem a külső és a belső szintaxis együttműködési területének tekintjük a Φ -tartományt. Ebben a felfogásban tehát semmi meglepő nincsen abban, hogy akár az Ω -tartomány felelősségi körébe tartozó fókuszképzés (34a'), akár más szintaktikai „utóművelet” (34a'') éppúgy felülbíráhatja a szóbeljeji linearizációt, mint a Φ -tartomány külső szintaxis meghatározta hangtani tényezőit. Hipotézisünk szerint tehát a fonológiaszó-követelmény a grammatikai rendszer működésének a része, amit azonban más funkciók megmutatásának az igénye felülbíráhat. Összefoglalva: a belső szintaxis működési területe nem kiolvasási fázishatár, így aztán egy előtagként szereplő elem éppúgy felcserélődhet az alaptagjával (34a') vagy elszakadhat tőle (34a''), mint a „külsőleg” kapcsolódó dependensek (és ahogyan a (34a-a'')) mutatja, ez független attól, hogy az előtag (anti)kompozicionálisan társul-e az alaptaghoz).

(34) • A fonológiai szó követelményét érintő jelenségek

- a. A 'kút'ásás nehéz meló. / Jozsó 'kutat 'ásott a kertben. / Jozsó 'be^orúgott a pálinkától.
- a'. "Karesz 'ásott 'kutat a kertben. / "Karesz 'rúgott 'be a pálinkától.¹⁰
- a". Karesz 'kutat 'fog 'ásni a kertben. / Karesz 'be 'fog 'rúgni a pálinkától.
- b. Kedves 'Sárospataki 'tanárnó! / ^{??}Kedves 'Róth 'tanárnó!
- b'. ^{??}Kedves 'Sárospataki 'tanárnó! / [✓]Kedves 'Róth 'tanárnó!
- c. 'Itt 'van 'már 'a 'Róth-'család? / ^(?)'Sárospataki-'család?¹¹
- c'. 'Itt 'van 'már 'a *'Róth-'család? / ^(?)'Sárospataki-'család?
- d. 'Itt 'vannak 'az 'irodai 'alkalmazottak.
- d'. Rossz ötlet az ^(?)'irodai'alkalmazott-'elbocsátás / *'irodai'alkalmazott-'elbocsátás.

Ahhoz képest, hogy egy összetett szó tagjai (a magyarban) magasabb szintaktikai szempontok miatt elválhatnak hatástalanítva a fonológiaszó-követelményt, már semmiség, hogy az intonációs mintázatuk is módosulhat. Azt az interface-beli Transfer művelet során bekövetkező módosulásnak tartjuk, hogy egy eredendően kéthangsúlyos konstrukció (34b) a „túl rövid” hangtani megvalósulása miatt egyhangsúlyossá redukálódik (34b'), vagy hogy egy eredendően egyhangsúlyos konstrukció (34c) (ld. 3.2.) a „túl hosszú” hangtani megvalósulása miatt kéthangsúlyossá bővül (34c'). Nyilván így kap egyenletesebb lüktetést a mondat hangalakja, ami performanciális érdekeknek tekinthető.

Az utolsó példapár pedig olyan esetet szemléltet, amikor egy alapvetően kompozicionális kapcsolatként kijelölt főnévi konstrukciót (34d) átminősítünk összetett szóvá, hogy így egy alárendelő összetételbe léptethessük előtagként, megkövetelve, hogy „szó nagyságú” legyen (34d').

Most pontosítani és motiválni szeretnénk a szakasz elején (is) szóba került azon

¹⁰ Egy mondat bővítményi szerkezetei önálló Grohmann-ciklusokat alkotnak, saját belső törvények által uralt Ω -tartománnyal (Farkas–Alberti 2016: 313–314). Egy főnévi igenévi szerkezet belső fókusza például csak opcionálisan „forgatja fel” a szórendet, míg egy főnévi csoporton belül még a fókusz „felforgató tevékenysége” is féken van tartva. Álljanak a következő példák illusztrációként: *Önző dolog volt csak magunknak [kutat ásní] / [megteríteni] / [ásni kutat] / [teríteni meg]*, illetve *Önző dolog volt a csak magunknak való [kutatás] / [megterítés] / *[ásás kút] / *[terítés meg]*. Németh Boglárka (személyes megbeszélés 2016. október 23-án) felvetette, hogy mi a helyzet a *gépír, nagytakarít* jellegű igékkel; ezek a mondatfókuszról sem kapnak fordított (igető-előtag) sorrendet (pl. *Nemcsak te [takarítottál ki] / *[takarítottál nagy] / *[írtál gép]*). Ennek magyarázata abban rejlik, hogy a szóban forgó igéknek ilyen képzési történetet feltételezhetünk: [nagy takarítás] → [nagytakarítás] → [nagytakarít], [géppel ír] → [[géppel ír]-ás] → [gépír]. A végső igealakok tehát egy főnévi alakból jönnek létre (csonkolással), egy főnév belső szerkezetébe pedig nyilvánvalóan nem „lát bele” a mondatfókusz (vö. [Epertertát kérek] / *[Tortát kérek eper]).

¹¹ Fejes (2005: 28) a *Róth-család* típusal kapcsolatban megjegyzi, hogy az illető kifejezés – más főnevekkel ellentétben – nem használható határozatlan kifejezésként: lásd *Megjött a/egy Róth-család* (míg ez a mondat például kifogástalan, pedig a főnévi kifejezése szintén tartalmaz tulajdonnevet: *Tegnap olvastam egy Chomsky-cikket*). A mi megítélésünk szerint azonban csak a megfelelő kontextust kell megtalálni (ahol van realitása annak, hogy több azonos nevű családra gondoljunk): ^(?)*Egy Andrásy-családban ilyesmi nem fordulhat elő*.

hipotézisünket, hogy egy fejhez nulla, egy vagy két előtagot kapcsolhatunk egy szóbeljei szintaxis szabályai szerint (ahol persze egy előtag maga lehet összetett szó). Ezt úgy pontosítanánk, hogy egy X fejhez egy előtag társítható (szintaktikailag mondjuk az XP-specifikálói pozícióban egy erősen hierarchizált modern generatív szintaktikai modellben) – ez a helyzet az igei fejű összetételekkel (34a). Az „éppen adatfeldolgozok” típusú megnyilvánulásokat olyan vicceskedésnek tartjuk, ahol éppen a humoros/játékos hatás a tanúja a rosszul formáltságnak. Egy deverbális főnévi fejhez pedig éppen azért társulhat két előtag, mert az egyik az igei tőhöz tartozik, valahogy így: [_{NP} adat- [_{VP} fel- [dolgoz-] -ás]. A jelzői alárendelői összetétel esetében a kettes felső határ mint elméleti maximum (és nem mint performanciális korlát) nem annyira nyilvánvaló. Amennyiben mégis elfogadhatónak bizonyul, akkor egy n fejbe befogadott konverziós képzőnek tulajdonítva a második előtag beengedését az összetételbe, annak specifikálóját jelölhetjük meg a bal oldali előtag pozíciójaként: például [_{NP} mini- [_{NP} tojás- [paradicsom] n].

Végezetül szeretnénk rámutatni egy érdekes következményére annak, amit a 3.2. szakaszban kimondtunk: miszerint az igei szemantikai hálózatba (bizonyos szóösszetételek tanúsága szerint) a szabad határozóként társuló elemek is beletartoznak. A (35a) mondat jelentése például az alapján tárható fel, hogy a *séf* szó mögött álló igei hálózatba a középpontban álló *főz* jellegű ige mellé az *ügyesen* módhatározót is bevesszük. Így nyerjük tehát azt a kézenfekvő értelmezést, hogy az említett séftől a főzésben várunk el ügyességet. Mint az 1. ábrához fűzött megjegyzéseinkből kiderül, az a szintaktikai illesztésen múlik, hogy melyik hálózatbeli elem milyen kategoriális tulajdonságokkal felruházva realizálódik egy adott mondatban. Nem szükségszerű azonban a jelzői pozíciót a *séf* szó által előhívott hálózatból feltölteni, ezt hivatott a (35b) példa azon (megfelelő kontextusban nem kizárt) értelmezése szemléltetni, amely szerint az említett séf a táncban ügyes.

- (35) • A jelző értelmezésének alternatívája
- a. Nagy szükségünk lenne egy ügyes séfre.
 - b. Tegnap a táncórán végig azzal az ügyes séffel tangóztam.

6. Konklúzió

A tanulmányban amellet érveltünk, hogy főnévi fejű összetételek az (elenyésző számú) mellérendeléses eseteken kívül kétféle módon jöhetnek létre:

I. Az alárendelő összetételek feje legyen akár produktív derivációs, nem produktív blokkoló alak vagy „igei háttérű speciális” főnév, a fej mögött expliciten vagy impliciten kikövetkeztethető igei mag konceptuális keretéből kiválasztható argumentumok kerülnek az előtagba. A produktív esetekben az argumentum-fej viszony egyértelműen elemezhető a deriváció szabályai alapján, a nem produktív alakok pedig kihasználják a szemantikai háló felépítésében lévő lehetőséget. Így az eddiginél jóval több összetélet-típus jelentéséről tudunk számot adni. Az összetételek kiemelt jelöletei lehetnek: az esemény maga vagy az arra vonatkozó vágy, annak cselekvője, eszköze, helyszíne vagy elszenvedője; és ugyanezen szerepek jelennek meg tipikusan összetételi előtagként is (a Kedvezményezett mellett, amit összetettség-jelöletként még nem tapasztaltunk).

II. A jelzős összetételek esetében a melléknévi illetve főnévi módosítók forrhatnak össze a főnévi fejjel.

Az ige köré épülő szemantikai hálókat feltételező összetettség-elméletünket egy olyan elméleti keretbe ágyaztuk, amely a Grohmann-féle (2003) szintaktikai modellt ötvözi Alberti (2013) hatáslánc-elméletével. Eszerint a Grohmann-féle Θ -val jelölt tematikus tartomány csomópontjai egy hatáslánccsalád szereplőihöz illeszkednek. A fejhez nulla, egy vagy két hálózatbeli szereplőt választunk ki előtagnak egy szóbeljei szintaxis szabályai szerint,

további szereplőket pedig a mondat szintaxis szabályai szerint. Az elmélet az összetett szó két kritériumáról a következőket állítja:

a) Az összetételek meghatározásakor gyakran emlegetett fonológiai szó-követelmény azért sérthető meg, mert a belső szintaxis területe nem kiolvasási fázishatár.

b) A tipikusan deverbális összetételekre vonatkozó, előtagi pozícióhoz kötődő szemantikai korlátozás (nem specifikusság) és az összetett szó egészének jelentésére vonatkozó intézményesültségi feltétel antikompozicionális követelményként írható le.

Hivatkozások

Alberti Gábor 2013. Az argumentumok precedenciaelvű realizálódása. In: Szilágyi N. Sándor – Kádár Edit (szerk.): *Analógia és modern nyelvtan*. Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadó, Kolozsvár. 9–41.

Alberti Gábor – Farkas Judit 2015. Az elidegeníthető birtoklást kifejező *-j-* képző esete a *-(V)t* főnévképzővel és más főnévképzőkkel. *Jelentés és Nyelvhasználat* 2: 1–29.

Alberti Gábor – Farkas Judit 2016. Derivation of nouns. In: Alberti Gábor – Laczkó Tibor (szerk.): *The syntax of Hungarian, Nouns*. Amsterdam University Press (megjelenés alatt).

Bánréti Zoltán 2007. *A mellérendelés és az ellipszis nyelvtana a magyarban*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 653–762.

Benczes Réka 2005. Metaphor- and metonymy-based compounds in English. *Acta Linguistica Hungarica* 52/2–3: 173–198.

Bisetto, Antonietta – Sergio Scalise 2005. The classification of compounds. *Lingue e Linguaggio* 4/2: 319–332.

Broekhuis, Hans – Evelien Keizer – Marcel den Dikken 2012. *Syntax of Dutch – Nouns and Noun Phrases, Vol I-II*. Amsterdam University Press, Amsterdam.

Davidson, Donald 1967. The Logical Form of Action Sentences. In N. Resher (szerk.): *The Logic of Decision and Action*. University of Pittsburg Press, Pittsburg. 81–95.

Dékány Éva 2011. *A profile of the Hungarian DP: the interaction of lexicalization, agreement, and linearization with the functional sequence*. Doktori disszertáció, University of Tromsø, Tromsø.

Farkas Judit 2015. Esettanulmányok egy hatásláncok motiválta tematikus elméletben. In: Kádár Edit – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Motiváltság és nyelvi ikonicitás*. Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadó, Kolozsvár. 187–216.

Farkas Judit – Alberti Gábor 2016. Positions for oblique case-marked arguments in Hungarian noun phrases. *Jezikoslovlje* 17/1–2: 295–319.

Fejes László 2005. *Összetett szavak finnugor nyelvekben*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. <http://nytud.hu/~fejes/phd/index.html> (2016.11.11.)

Grohmann, Kleanthes K. 2003. *Prolific Domains: On the Anti-Locality of Movement Dependencies* (Linguistik Aktuell 66). John Benjamins, Amsterdam.

Guevara, Emiliano – Sergio Scalise 2009. Searching for universals in compounding. In: Scalise, Sergio – Elisabetta Magni – Antonietta Bisetto (szerk.): *Universals of language today*. Springer, Amsterdam. 101–128.

Ivaskó Livia – Tóth Alinka – Papp Melinda 2016. *A megnevezési képesség felmérésének dilemmái kognitív nyelvészeti nézőpontból*. Elhangzott az *Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban* c. konferencián 2016. április 22-én Szegeden.

Jackendoff, Ray 2009. Compounding in a Parallel Architecture and Conceptual Semantics. In: Lieber, Rochelle – Paul Stekauer (szerk.): *Oxford Handbook of Compounding*. Oxford University Press, Oxford. 105–128.

Kálmán László – Nádasdy Ádám 1994. A hangsúly. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 393–467.

Kenesei István 2008. Az ellipszis szabályai a szóösszetételekben. In: Bibok Károly (szerk.): *A morfológiától a pragmatikáig. Tanulmányok Pete István 80. születésnapjára*. JATEPress, Szeged. 63–77.

Kenesei István 2015. A főnévi módosító és az i-módosító: két új kategória bemutatása. *Nyelvtudományi Közlemények* 111: 65–85.
http://www.nytud.hu/kenesei/publ/fonevi_modosito_nyk2015.pdf (2016.11.11.)

Kiefer Ferenc 1993. Thematic roles and compounds. *Folia Linguistica* 37: 45–55.

Kiefer Ferenc 2000. A szóösszetétel. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 519–567.

Kiefer Ferenc 2009. Compounding in Hungarian. In: Lieber, Rochelle – Paul Stekauer (szerk.): *Oxford Handbook of Compounding*, Oxford University Press, Oxford. 527–541.

Komlósy András 1992. *Régensek és vonzatok*. JPTE Magyar Nyelvi Tanszék, MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest-Pécs.

Kuncz Eszter 2007. *A Meixner-féle szókincs-, szótanulás-vizsgálat bemutatása, alkalmazásának lehetőségei*. Fogyatékos Gyermek, Tanulók Felzárkóztatásáért Országos Közalapítvány, Budapest. http://fszk.hu/wp-content/uploads/kuncz_meixner_teljes.pdf (2016.11.11.)

Laczkó Tibor 2000. Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 293–407.

Laczkó Tibor 2009. Relational Nouns and Argument Structure: Evidence from Hungarian. *Proceedings of the LFG Conference '09*. 399–419.

Lohndal, Terje 2012. Towards the end of argument structure. In: Cuervo, M. Cristina – Yves Roberge (szerk.): *The End of Argument Structure?* Emerald, Brindley. 156–184.

Runner, Jeffrey T. – Micah B. Goldwater 2011. On the Representational Nature of Representational Noun Phrases. In: Jeffrey T. Runner (szerk.): *Experiments at the Interfaces*. Syntax and Semantics. 37. Emerald Publications, Bingley. 219–250.

Scalise, Sergios – Antonietta Bisetto 2009. The Classification of Compounds. In: Lieber, Rochelle – Paul Stekauer (szerk.): *Oxford Handbook of Compounding*. Oxford University Press, Oxford. 37–53.

Sigurðsson, Halldór Ármann 2009. Remarks on Features. In: Grohman, Kleanthes (szerk.): *Explorations of Phase Theory: Features and Arguments (Interface Explorations)*. Mouton de Gruyter, Berlin. 21–52.

Štekauer, Paul 1998. *An Onomasiological Theory of English Word-Formation*. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia.

Szabó Veronika – Tóth Bálint – Alberti Gábor – Farkas Judit 2016. Verbal and nominal properties of the productive Hungarian deverbal nominalizations. *Jezikoslovlje* 17/1-2: 267–293.

Szabó Veronika – Tóth Bálint 2016. Compounding. In: Alberti Gábor – Laczkó Tibor (szerk.): *The syntax of Hungarian, Nouns*. Amsterdam University Press (megjelenés alatt).

Szilágyi N. Sándor 2016. *Az összetételek néhány nyugtalanító kérdése*. Elhangzott a *Vannak-e összetett szavak, és ha nincsenek, mik azok? A magyar nyelvészeti kutatások újabb eredményei* V. konferencián 2016. április 15-én Kolozsvárott.

Williams, Edwin 1981. On the notions 'Lexically Related' and 'Head of a Word'. *Linguistic Inquiry* 12/2: 245–274.

Subordinate and attributive nominal compounds

The vast majority of compound nouns are subordinate, that is, the second element functions as the semantic and syntactic head of the compound. Kiefer (2000: 537) claims that a derived head inherits the event structure and the argument structure of the input verb and the inherited argument appears as the non-head element of the compound. In this paper we make a further observation: the non-head can also realize an optional modifier of the input verb. We also suggest that compounds headed by a derived noun give us a better understanding of other nominal compounds. On the one hand, we examine derived nouns with non-productive suffixes which are blocking forms of those with productive ones; on the other hand, we study so-called representational nouns like *story*, *picture*, and *game* (Runner–Goldwater (2011: 220)). We claim that these kinds of nouns also have a conceptual frame with thematic arguments. Following Broekhuis–Keizer–den Dikken (2012: 275–296) we propose the presence of a „meta verb” in such constructions. We assume a theoretical framework which explains the appearance of the dependents of the input meta verb by the combination of clausal and word-internal syntactic structures. This model is also suitable for analysing attributive compounds.

Keywords: *subordinate compounds, attributive compounds, deverbal suffixes, semantic arguments, causal chain*